

tétel, jelzős kapcsolat, ige és bővítménye is még belefer a szótárba és szótári szinten tud stilisztikai vagy poétikai értelmű információt közölni (*bíbor hajnal, élete alkonya, agyafőbe ölel és csókol* stb.). De milyet? Ezt már csak a tágabb szövegösszefüggés, sőt gyakran az írás- és élethelyzet, a kedélyállapot, a cél és funkció ismerete tudja eldönteni (pl. *cipruslombok*). A *helység kalapácsa* úgyszólván teljes szókészletének stilisztikai-poétikai minősítése az említett determinációk ismerete nélkül — hiteltelen. Vagy hogy — például — az „1847. szept. 9.” keltezés az egyik legfrappánsabb Petőfi-tréfa — ti. aug. 29-ének kell olvasni —, annak kifejtése már nem fér bele a PSz-ba. És nem a stilárisan minősített szavak minősítése igazolásának túlnyomó része sem! A legtöbb minősítésnek a *szótárban* a szótáríró(k) hitele az alapja.

Ennek elismerésével azonban a szótáríró számol, számolnia kell. Sokkal kétesebb értékű — s így aligha használható — minősítéseknek tartom azokat, melyek csak a stilisztika és poétika elméleti összefüggéseiben mutatkoznak olyanoknak, mint amelyek — esetleg — az adott szó jelentését akár csak stilisztikai vagy poétikai többlettel is módosítják — lexikográfiai síkon. Néhány példa: *allit*(eráció), *ellent*(ét-es), *haladv*(ányos gondolatrítmus), *felsor*(olás), *halm*(ozás) *hsl*(:haszonlat), *szembeáll*(ítás), *refrénben*, *párh*(uzam) és még egy további tucat. Mármint: ki tudja igazán felmérni a szó (szókapcsolat stb.) jelentésének, még tovább: stilisztikai-poétikai információjának módosulását azáltal, hogy pl. alliterációban, felsorolásban, refrénben stb. szerepel? És milyen funkciójuk van az efféle megjegyzéseknek: *jelzővel*, hacsak nem szokásos vagy állandó, illetve fordítva: ritka, szokatlan jelzőről van szó? Egy *szótártól* — még ha írói szótár is — ilyen rejtvényfejtést nem is vár senki. Már akkor sokkal inkább tekintetbe kellene venni, hogy egy-egy szóforma hogyan változik meg metrum- vagy rímkényszer által. Az *od'adtam*-féle alakok, az *adám ~ adtam*, *-ul, -ül ~ -ül, -ül* stb. váltakozás például — ami szótári kér-

dés — nagyrészt idetartozik. Ugyancsak kísérletet lehetne tenni arra, hogy megállapítsuk: egy-egy szónak (szótagnak) milyen lehetett a kiejtése Petőfi gyakorlatában (következésképpen: hány morás a versben): pl. *egy ~ egyy, eső ~ esső*, nem is beszélve az *aki ~ akki* és rokon névmásformákról.

De más baj is van a most tárgyalt minősítésekkel. Egyrészt mindenkinek önkényes diszkriminációt kell éreznie az összes többi mellőzött stilisztikai-poétikai eljárás rovására. Az *oxymoron*, *litotész* és társainak joggal veti oda az *inverzió*, *pleonazmus*, *metalepszis* és száz más: „miért vagytok ti kiváltságosok?” — Másrészt pedig a Petőfi-életmű *valamennyi* előfordulását nem lehet a Szótárban elősorolni, s akkor újra ott a kérdés: mért kerül be ez, mért maradt ki az? Csak egyetlen példa: a „Nagy a legény, de nagyobb [Boldogtalansága]” kifejezésben van „ellent”, „hsl”, „szembeáll”, sőt fokozás „fig(ura)etym| (ologica) és „jelzővel” is — és a boldogtalan *boldogtalanság* egyikhez sem jutott hozzá. (Nem mintha hiányolnám!)

Míndez arra vezethető vissza, hogy egy *stilus-* vagy *poétikai szótárban* az egyes alakzatok, eljárások nem a szöveg szavainak ábécérendjében merülnek fel, hanem a stilisztikai-poétikai kategóriák ábécérendjében, amikor is az egyes kategóriákat *válogatott* szövegillusztráció s lehető *teljes statisztika* követi. A kétféle — szókészleti és stilisztikai-poétikai — szótár egybeházasítása, tudtommal, még senkinek sem sikerült.

... Talán több volt az ellenvetés, mint az elismerő szó. Nem szeretném, ha valakiben is az a benyomás alakulna ki, hogy nem vagyok a legnagyobb elismeréssel a PSz iránt. A bevezetőben mondtam, őszintén méltányló kijelentéseimen egy hajszálnyit sem akarok változtatni. Hogy egy kiváló, *úttörő* tudományos teljesítmény kapcsán valaki azon töprenkedik: hogy lehetne (lehetett volna) — esetleg! — még kiválóbb, az az érintett munka elgondolkoztató igényességének legbizonyosabb jele.

Martinkó András

A BIZÁNCI IRODALOM KISTÜKRE

Válogatta, a bevezetést, az ismertető szövegeket és a jegyzeteket írta, valamint a képanyagot összeállította Dimitriosz Hadzisz, „A bizánciak a magyarokról” című részt összeállította, a bevezetést, az ismertető szövegeket írta, valamint a képanyagot összeállította Kapitánffy István. Bp. 1974. Európa K. 843 l.

A magyarság ősi műveltségének, különösen honfoglalás előtti szellemi életének megrajzolása — talán épp az áthidalhatatlannak látszó nehézségek miatt is — vonzó feladat. Mivel írásos emlékekkel ezekből a századok-

ból nem rendelkezünk, közvetett historiográfiai források és analogikus következtetésekre alkalmas történeti példák segítségét kell igénybe vennünk, ha értékesíthetőnek látszó törmelékadatok rekonstrukciójára vál-

lalkozunk. Elmondható tehát, hogy a magyar irodalom első korszakának rendszerezése során számos rokontudomány eredményét kell állandóan figyelemmel kísérni, mérlegelni és beépíteni a fejlődéstörténet menetébe. E rokontudományok közé tartozik annak az ezer évet átfogó középgörög irodalomnak diszciplínája is, amelynek antológiáját nemrég jelentette meg az Európa Kiadó.

A magyarországi bizantinológia a múlt század utolsó harmadában vált önálló szakterületté a klasszika-filológián belül, amikor három kiváló grécista: Télyy Iván (újjörög), Ábel Jenő (ógörög) és Pecz Vilmos (középgörög) egyénisége nyomta rá bélyegét a specializálódás folyamatára. A fiatalon elhunyt Ábelnek csak tanítványai lehettek (pl. a bizantinológus Vári Rezső), Pecz azonban olyan iskolát tudott nevelni, melyet Darkó Jenő, Moravcsik Gyula és Gyóni Mátyás nevei fémjelznek más jeles szakemberek mellett. A bizantinológia természetesen az okortudományhoz kapcsolódó diszciplína, főként Pecz egyetemes (görög-latin) és ezen belül egységes (ó-, közép- és újjörög) filológia-értelmezése alapján, mely a tanítványok és tanítványaik szemléletére is jellemző maradt. Kutatásaik azonban nemcsak az egyetemes történelmet gazdagították, hanem kifejezetten a hazait is, mert az általuk feltárt forrásanyag egy része közkinccse a magyar művelődés történetének.

A magyar irodalomtörténetírás mintha közömbösen szemlélte volna jó ideig ezeket az eredményeket. Toldy Ferentől Beöthy Zsolt iskolájáig (vagy még tovább) kialakult egy élesen exponált korszakolási sablon a „pogány magyar ösköltészetről” és a helyébe lépő „keresztény latin középkorról”. Horváth János rendszerezésében még e szembesítési lehetőség is megszűnt azáltal, hogy kategorikusan leszögezte: „Nem az ősi pogány, hanem az új, idegen keresztény műveltség hozta létre a magyar irodalmat, helyesebben mondva származtatta át a keresztény latin irodalmat a magyarság tulajdonába.” (Kezdetek, 5.)

Ha el is fogadjuk magyarázatul, hogy irodalomtörténetírásunk sommásan klasszika-filológiának minősítette a bizantinológia eredményeit, nem tudunk elzárkózni attól a gondolattól sem, hogy Bizánc kulturális (ideológiai-művészeti) hatásának csaknem konzekvens mellőzése régebbi, Toldy előtti idők számlájára írható. A XIX. sz. második felének irodalomtörténetírása ugyanis, ha kezdett is elszakadni, de nem szakított még a XVIII. századi historia litterariaék egységes nyelvi-irodalmi szemléletével, és ez olyan veszéllyel járt, hogy a századforduló nyelvrokonsági vitája pl. éreztetni tudta közvetet hatását irodalomtörténeti szintézisekben is.

Úgy tűnik, hogy amióta Vámbéry Armin keleti (főleg bizánci görög) forrásokra alapozott

zott turko-tatár elmélete „megbukott” Hunfalvy Pál ugor-teóriájával szemben, irodalomtörténeti kézikönyveink ösköltészeti fejezeteiben mintha mindig több hely akadt volna a merészen rekonstruált finnugor ösvállás, a pogány magyar mitológia és a sámánizmus számára, mint a történetileg hosszú bizánci-türk periódus — modern kiadásokban tanulmányozható — arab, perzsa és görög kútforrásainak felhasználására (vö. Szabó Károly fordításai, Pauler Gyula, Szilágyi Sándor és Marczali Henrik enchiridionjai).

Mai irodalomtörténet-szemléletünk mentes az ilyen előítéletektől, és régóta nem vitatja már, hogy „a bizantinológia szükségképpen nemzeti tudománnyá lett, mielőtt művelői a bizánci forrásoknak magyar szempontból való nagy jelentőségét felismerték” (Gyóni Mátyás), de az igazság mégis az, hogy irodalomtörténetírásunk nem követte a legközelebbi társtudományok: a történelem (Székely György: *La Hongrie et Byzance aux Xe–XIIe siècles*. Acta Historica 1967. 291–310., Bartha Antal és mások) és egyháztörténet (Timkó Imre: *Keleti kereszténység, keleti egyházak*. Bp. 1971., Mezey László és mások) mellett a néprajz (Dömötör Tekla stb.), nyelvtudomány (Németh Gyula stb.), művészettörténet és archeológia (László Gyula, Fehér Géza stb.) gyakorlatát, és máig sem fordult olyan érdeklődéssel a bizánci irodalom magyar vonatkozásai felé, mint amelyet az megérdemelne. A bizánci Kistűkör már csak ezért is jó mementója mulasztásainknak.

Bár az antológia külön csoportosítja a magyarokra vonatkozó szemelvényeket („...ha beosztottuk volna könyvünk törzsananyagába... azt a benyomást keltette volna, hogy Bizánc fő problémája a magyarság volt...” — érvel meggyőzően Kapitányfy István, 175.), mégis, függetlenül kívül, mindig a kötet első írójának, Priszkosz Rhétornak neve felkelti érdeklődésünket. Priszkosz töredékesen fennmaradt munkája látszólag nem magyar vonatkozású, de hogy mégis nagy fontosságot tulajdonítunk neki, azért van, mert annak a népvándorlásnak őrizi emlékét, melynek során az ogur törzsek (ogurok, szárogurok, onogurok) az Urál északi vidékéről lehúzódtak a Fekete-tenger északi partvidékére, s közülük az egyik a magyar volt.

Ez a körülmény nyomban két dologra figyelmeztet: egyrészt arra, hogy a bizánci irodalom különböző népneveken: géta, gepida, dák, hun, matzar, szkíta, ungrí, szarmata, türk, ogur, onogur, zabír, paion stb. formában nevezi őseinket, másrészt, hogy 463 táján már bizánci érdekszférába kerültek, s követeik — más népekéhez hasonlóan — Bizáncban is megfordulhattak. És mivel a bizánci katonai szövetségi rendszer még a XII. században is a Kárpátokig terjedt, az V.

századtól kezdve a görög hatás szinte folyamatosnak tekinthető a honfoglalás után is.

Ha a *Kistükör* magyar fejezetében körvonalazódó képet közelebbről szemügyre vesszük, nyomban megállapíthatjuk, hogy a kép változásait nem kicsinyes taktikai megfontolások, hanem világtörténelmi sorsfordulók alakították s tették egyre élesebbé, hitelesebbé. *Az első nagy periódusban — a vándorlások korában — még egyoldalú a tükrözés:* a bizánci források úgy tekintenek a magyarságra, mint politikai eszközként felhasználható vazallusra, magyar részről pedig ekkor még nincs írott (irodalmi) reagálás. *A második periódust* döntő fordulat: a honfoglalás ténye indítja és az állammá szerveződés folyamata hozza létre. Ekkor már *minden területen jellemzővé válik a kölcsönösség:* politikai-katonai vonatkozásban a szövetségi jóviszony, kulturális téren viszont a tudatos recepció mellett jelentkező visszahatás.

Ami az első periódus „bizánci tükrét” illeti, előre kell bocsátanunk, hogy a magyar ősköltészet sajátos vonásai (iratlanság és szájhagyományozás) folytán egykorú írásos emlékek nem maradtak fenn, ezért minden művelődéstörténeti rekonstrukció szükségessé teszi az ősmagyarok vándorlási útvonalának, törzsi szervezetének, gazdasági, politikai és művelődési (vallási) viszonyainak *együttes* ismeretét. Szerencsére ebben a vonatkozásban nem is hagy cserben a bizánci irodalom: császári levelek, diplomák, tudományos és költői művek, feliratok, epitáfiumok és vegyes dokumentumok *gazdagítani és formálni tudják lényeges kérdésekben felfogásunkat az ősköltészetéről.*

A régi magyarság katonai és társadalmi történetét ezúttal mellő ve, vessünk inkább nagyobb hangsúlyt az ideológiai-művelődési vonatkozásokra, mivel ezek minden literatúrájának, főképp azonban a barbár népek orális irodalmának fő tényezői. Abból kell kiindulni, hogy e kérdésben régtől fogva döntő szava volt az ortodox görög egyháznak. Ismeretes ugyanis, hogy *Bizánc politikájának szerves része volt a keleti kereszténység propagálása*, mert tisztában volt azzal, hogy idegen népeket sokszor hamarabb barátokká tud szelidíteni az evangélizáció, mint az erőszak. Az egyház missziós tevékenysége általában azért nem váltott ki heves ellenkezést, mert *tiszteletben tartotta a népnyelvet*, liturgiájával nem akarta göröggé tenni hiveit, hanem igyekezett minél hamarabb anyanyelvükre fordítani a szent iratokat. *Az anyanyelvi írás-és olvasni tudás meggyökerezésére tett kísérletek irodalmi szempontból nagyon lényegesek barbár népek esetében.*

A *Kistükör* szemelvényeiből is megtudhatjuk, hogy a vándorló magyarság igen korán találkozhatott a bizánci kereszténységgel. Irodalomtörténetírásunk egész sereg törté-

neti adattal találja szembe magát, ha nem téveszti szem elől őseinket a bizánci népek útvesztőjében. Hunok, bolgárok, onogurok stb. nem is jelentenek mindig egyazon népet: a történetírók nem voltak tekintettel egyes népcsoportokra, precíz megkülönböztetés helyett (mely nem is volt mindig elvégezhető), inkább egységes — gyakran anakronisztikusan hangzó ókori — neveket használtak. Ha az alábbiakban népketveket idézünk, ügyelünk arra, hogy azok a forráskritika megállapítása szerint magyarokra is vonatkozzanak.

Az első fontos adatot Koszmasz Indikopleusztesz keresztény földrajza szolgáltatja, mely szerint 523 körül már javában folyt a biblia hun nyelvre történő fordítása, sőt, Koszmasz azt is tudja, hogy 547–549 táján számos templom és püspökség létezett a hunok földjén. Ugyanez idő tájt Iusztinianosz tesz említést arról, hogy sok nomád nép között a hunok és bolgárok szálláshelyein keresztény egyházak vannak, templomaikban anyanyelven zeng a zsoltár, s ő maga is találkozott olyan fogságba esett türkökkel, kiknek homlokára kereszt volt rajzolva, jeleül annak, hogy már levetkeztek a pogány hitetlenséget.

A VIII. századból fennmaradt a gothiai egyháztartomány püspökségeinek jegyzéke, melyben váratlanul egy hun és egy onogur püspökség is szerepel. Érdekes fényt vet a meótiszi kereszténységre a VII. sz. első felében szervezett — magyar törzseket is magába olvasztó — Nagy-Bulgária története is. Bizánci forrásokból tudjuk, hogy Kóbrat bolgár fejedelem korábban Hérakleiosz császár udvarában nevelkedett és csak miután keresztényé lett, választották uralkodóvá.

Fontos IX. sz. végi adatokat őrzött meg a Cyrill-és Metód-legenda egy-egy epizódja is. A hagyomány szerint Konzstantinosz (= Szent Cyrill) 861 táján Kherzón városában találkozott az ugrok egy csoportjával, kiknek vezérért szuggesztív egyéniségével sikerült megnyernie a kereszténység számára. Nem sokkal később, 881-ben, Metódiosz találkozott „a Duna tájain” az ugrok királyával (= Árpád?), aki arra kérte őt, hogy imáiban érte is könyörögjön. Tehát kereszténynek kellett lennie.

Nyilvánvaló, hogy a felsorolt adatok értékelésénél nem feledkezhetünk meg arról a körülményről, hogy a bizánci források mindig egy adott politikai helyzetet rögzítettek, s arról sem, hogy *nemcsak a térítő munka, de a kereszténység felvétele is függvénye volt pilanatnyi érdekeknek.* Nem ellentmondás, hanem éppenséggel a történelmi valóság hiteles megőrkítése tehát, amikor más történeti források — más periódusokról szólva — az előzőektől eltérően jellemzik a magyarságot. Gondolunk elsősorban Bölcs Leó császár

nyilatkozatára, valamint az antológiában is többször szereplő Ioánnész Szkülitész történetíró ama feljegyzésére, mely szerint az új hazába történő megérkezéskor *egy magyar törzsek még pogány módra éltek.*

Nem feladatunk annak összegezése, hogy milyen művelődési hatások érthették (nyelv, jogszokás, művészet) a nomád magyarságot Bizánc felől, mivel a két nép közötti kulturális színvonal nem mérhető össze, mégis külön utalunk a *görög betűket is tartalmazó rovásírás irodalmi jelentőségére.* Menandrosz Protektor VI. századi író azt állítja, hogy a magyarok II. Iusztinianosz császárnak szkita betűkkel írott levelet adtak át. Ha ennek a „hun írásnak” mibenlétét nem is tudjuk közelebbről meghatározni, az orkhoni feliratok megfejtése óta bebizonyosodott, hogy a *rovásírás primitív jelei is alkalmasak gondolatközlésre, hosszabb szövegek rögzítésére.*

A *Kistükör* adatainak figyelembe vételével — de azokat kiegészítve — levonható az a tanulság, hogy *bizánci krónikások V—IX. századi adatai kétségtelen bizonyossággal erősítik meg barbár népeknek politikai érdekektől vezérelt (időszakos) behódolását a bizánci görög kereszténység tanai előtt. A történeti forráskritika szerint a keleti kereszténységgel találkozó népek között volt a népvándorlás hullámverésével Nyugat felé sodródó nomád magyarság is.*

A honfoglalás tényével új szakasz kezdődik a magyar történelemben. A második periódus „bizánci tükre” az előzőnél kevesebb hipotézist és jóval több tényanyagot tartalmaz. Az antológia — célkitűzésének megfelelően — nem térhetett ki annak dokumentálására, hogy a történetírók tudósításával egy időben hogyan is bontakozott ki sokoldalú valóságában a bizánci hatás Magyarországon. A magyar—görög kapcsolatok félezer évének (X—XV. sz.) szorosabb értelemben vett histórikumára éppen ezért mi is csak utalunk, *irodalomtörténeti szempontból* viszont érdemes továbbra is figyelemmel kísérni a *középkori műveltséget animáló bizánci egyház szervezeti kibontakozását és erőteljesen növekvő ideológiai hatását.*

Kezdjük azzal, hogy P. magister nem ok nélkül mondta gestájában már a honfoglalás időpontjában bizánci érdekszférának a Kárpát-medencét (Mén-Marót, Zalán, „görög-rév”), mert az is volt, így természetesen a kereszténységet sem a magyarok hozták ide elsőként. Különböző források alapján a következő kép rajzolódik ki: a keleti országrész és délen a Dráva—Száva köze bolgár fennhatóság alatt állott, mely egyet jelentett a bizánci bolgár egyház jelenlétével. Nyugaton a pannóniai szlávok szintén keresztények voltak, de Methodiosz apostol 885-ben bekövetkezett halála óta a keleti rítust felváltotta a nyugati latin szertartás. Ha ehhez hozzávesszük, hogy nemcsak az itt lakó, de a honfoglaló

magyarsággal együtt ide érkező alán, kun, kabar és besenyő törzsek között is voltak hívei a keleti kereszténységnek, akkor nyilvánvaló, hogy 896 után elsősorban csakis a bizánci egyház nyerhetett teret magának, különösen a keleti országrészen.

Az egyházzá szerveződés folyamatához szükséges döntő lökést Taksony vezér korában a marosmenti szállásterület ura, Gyula vezér adta meg 952 táján lezajlott bizánci látogatásával, amikor kinyilvánítva a görög császár, valamint a pátriárka fennhatóságát, bizánci rítus szerint megkeresztelkedett, felvéve a Sztephanosz nevet. Gyula-Sztephanosz halála után Ajtony vezér is követte elődje példáját és a Gellért-legenda szerint Bodonyban (mely akkor görög végvár volt) „secundum ritum Grecorum” vette fel ő is a kereszténységet.

Géza fejedelem uralkodása az utolsó etap, mely még messzemenően — de már nem korlátlanul — kedvezett a keleti egyház magyarországi hegemóniájának. Apósához, Gyula vezérhez hasonlóan Géza szintén Sztephanosz lett a keresztésben, jöllehet Thietmar merseburgi püspök szerint egyszerre vallotta magáénak a „óhitet” és az „új hitet”. Nagyon valószínű, hogy az előbbi nem a pogányságot jelentette — mint hinni szokták —, hanem a keleti görög kereszténységet, az utóbbi pedig a nyugati latint. Ezt a feltevést látszik erősíteni Querfurti Bruno feljegyzése is, amely 997-ben régi kereszténynek nevezi Géza-Sztephanosz feleségét, Saroltot.

Az Árpád-házi fejedelemek közül Taksony és Géza-Sztephanosz kora művelődéstörténeti szempontból is különösen fontos periódus. Gyula-Sztephanosz kíséretében érkezett ugyanis Magyarországra Hierotheosz bizánci szerzetes, akit Theophülaosz pátriárka előzetesen Turkia (= Magyarország) püspökévé szentelt azzal a megbízással, hogy új helyen a birodalom expanziós politikájának szellemében missziós egyházi feladatokat lásson el.

Hierotheosz igyekezett küldetését betölteni. Politikai tevékenységét motiválta, hogy valószínűleg ő keresztelte meg Gyula-Sztephanosz leányát, Saroltot, Géza-Sztephanosz későbbi feleségét (tehát: Vajk-Stephanus anyját), művelődési szempontból pedig általa vált igazán jelentőssé, hogy nevéhez fűződik az *első magyarországi keresztény püspökség megszervezése.* Működési színhelyén, a Maros, Tisza és az Erdélyi-Középhegység által határolt területen bizánci szellemiségű központot alakított ki, így természetes, hogy Marosvárot alapított görög monostort Ajtony vezér is. A bazilikák magyarországi helyzetének stabilitására jellemző, hogy Ajtony levereése után sem lehetett őket latin püspöki székhelyül kiszemelt monostorukból egyszerűen szétkergetni, hanem Gellért is arra kényszerítette,

rült, hogy a győztes Csanád segítségével áttelepítse őket görög apátjukkal együtt Orosz-ánosba.

A Marosvidék erős egyházi szervezettségét és életképességét más adatok is bizonyítják: egyfelől az, hogy a XI. sz. erősödő nyugati orientációjában is működött e vidéken egy felszentelt turkiai püspök, név szerint Theophylaktosz, másfelől, hogy innen ment át a később bazilitává lett Magyar Mózes is a közeli Kijevbe, hol egyik alapítója lett a világhírű Barlangkolostornak.

Tekintettel arra, hogy a bizánci monostorokhoz általában kórház és iskola is tartozott, joggal feltételezhető, hogy évtizedek alatt előbb-utóbb ezekre is sor került Marosvárott. Iskolára annál is inkább gondolhatunk, mert argumentum ex silentio tudjuk, hogy a baziliták kiűzése után Gellért püspök kísérői késedelem nélkül megkezdték az oktatást egy harmincas létszámú csoporttal, Walter mester felügyelete alatt. A feltűnő gyorsaságot csak részben magyarázzák a hamar jelentkező igények, sokkal inkább arról lehetett szó, hogy a görög elődök (felszerelt?) iskolatermeinek jutottak birtokába az épület elfoglalásakor.

A monostori iskolák elemi fokon tanítottak mindent, s nyilván nem volt ez másként Marosvárott sem. Ezen a szinten a grammatika oktatása során az ógörög attikai dialektust sajátították el a tanulók, olvasni azonban a koinéból kifejlődött középgörög fonetika szerint tanultak meg. Az egyházi iskolák anyagából nem hiányzott ugyan Homérosz vagy Hérodotosz, és nem szorultak ki más hellén klasszikusok sem, jobbra azért patrisztikai anyag forgott közkezen. A helyes arányok megtartásához Nagy Baszileiosz értekezése szolgált mércével, aki a pogány írók értékes alkotásainak megbecsülésére intette az ifjúságot (*πρὸς τοὺς νεώτους*). Ha csak valami is megvalósult mindezekből Hierotheosz és utódai korában, máris kevesebb okunk van feltételezni, hogy középkori írásbeliségünk későbbi bizánci görög emlékei vagy reminiscenciái csakis jövevényektől származhattak.

Hierotheosz egyházkormányzata idején jött létre évszázados előzmények után az *első tartós kapcsolat keresztény egyház és a magyar nép között*. Ez azért volt lehetséges, mert a bizánci egyház előtt ismeretlen a di- vagy triglosszia problémája (görög, latin, héber), s tanításainak terjesztése sohasem járt együtt valamely nép anyanyelvének kiszorításával (vö. hun nyelvű evangélium, ósláv liturgia, Újfilas gót bibliája). Az istentisztelet lényegében az előimádkozó és a tömeg *párbeszédére* épül. Gyakran előfordul a liturgia folyamán, hogy a mondat első felét a pap mondja, a másikat pedig a hívek. Jó példa ehhez a krétai Andreasz bűnbánati *Nagy Kánon*-ja,

melyből bőven idéz az antológia is. A kánon első irmoszát és a tropárok előversét a kar intonálja, a tropárokat azonban az istentisztelet vezető pap mondja. Közben minden óda végén a nép éneklé el a katavásziaként visszatérő első irmoszt. Aligha kell bizonyítani, hogy a keleti egyház ténykedése magyar földön elképzelhetetlen lett volna meg nem értett, idegen (görög) nyelv használata esetén.

A kánonok verstani felépítése sem érdektelen magyar irodalomtörténeti szempontból, mivel a bonyolult képletű strófák az élőbeszéd kiejtése szerint hangzottak fel. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert a koiné nem volt alkalmas antik időmérték érzékeltetésére, miért is a *bizánci liturgia énekei éppen úgy hangsúlyos-hangsúlytalan szóttagok váltakozásán alapultak, mint az ősi magyar verselés*. Kezdetben, a szervezeti kiépülés első szakaszában, nyilván szabad fordításban hangzottak fel a szertartási szövegek, de nem nagyon messi időpontban rögzíteni is kellett mindezeket, csupán az egyöntetiség kedvéért is: *vagyis kellett lennie magyar misekönyvnek valamikor a X. sz. végén*. Ezzel összefüggésben szokták felvetni azt a kérdést, hogy vajon a Praykódex magyar sermoja, a Halotti Beszéd, nem azonos-e Hierotheosz feltételezhető misekönyvének kései feljegyzésével? Bár a probléma korántsem tekinthető lezártnak egyik irányban sem, a rokonitásnak egyelőre komoly filológiai nehézségei vannak.

Hierotheosz kora egy soha vissza nem térő periódus — de nem epizód — marad a magyarság életében. Ekkor jutott fel *történelemformáló szerepének tetőpontjára az orthodox görög egyház* többféle értelemben is: gazdasági, társadalmi és politikai téren *elősegítette a pászortársadalomból a feudalizmusba való átmenetet*, mely létkérdés volt Nyugat-Európa peremén a nomád-barbár ősmagyarok számára, egyházi szempontból *megszerezte az első keresztény püspökséget és monostorait Magyarországon*, művelődéstörténeti vonatkozásban egyrészt *közvetítője* volt az egyetemes görög kultúrának, másrészt *kisugárzó centruma* a bizánci szellemű irodalmi kezdeményezéseknek. Méltánylandó körülmény, hogy az ideológiai irányítást birtokló görög egyház az *írásbeliség feltételezhető meghonosítása* közben nem az anyanyelv elnyomására és a koiné bevezetésére törekedett, hanem egy *magyar nyelvű (keresztény szellemű) irodalom megteremtésére*.

A bizánci hatásra fejlődésnek indult ősi magyar kultúra sorsát a *történelmi haladás irányának felismerése* döntötte végül is el: a bizánci birodalom hatalma rohamosan csökkent és nem tudott törődni olyan távoli missziós püspökség sorsával, mint a turkiai volt. Géza-Sztephanosz pedig 973-ban Quedlinburgba küldte követeit, Pilgrim megke-

resztelte Vajk-Stephanust, papjai megjelenésével kezdetét vette a római egyház erőteljes térítő munkája s egyben a Nyugat politikai behatolása Magyarországra.

A *Kistükör* szemelvényeit lapozva is feltűnik, mennyire megszorodnak a görög források az Árpád-házi királyoktól fogva Bizánc 1453-ban bekövetkezett bukásáig. Ez az akkori politikai helyzet realitásából fakadt: 1019-től kezdve, amikor II. Baszileiosz császár fennhatósága alá vonta egész Bulgáriát, két évszázadon keresztül közös volt a görög—magyar határ.

István volt az első és utolsó király, aki kettős kereszténység jegyében uralkodott: elismerte és támogatta a bizánci egyházat, de a jövőt meghatározó, kulcsfontosságú pozíciókba már bencéseket ültetett. Családját még erős szálak fűzték Kelet felé: anyai nagyapja és szülei görög hitűek voltak, esztergomi szülőhelyén, a várhegyen már a magyarok bejövetele előtt templom állt Szent István első vértanú tiszteletére, aki egyébként a magyarországi görög egyház védőszentje. Ezt a templomot, mivel a honfoglaláskor már romokban hevert, Géza-Szteszhanosz hozatta helyre. A király rokonságában több olyan személynevet ismerünk, melyek görögök, vagy kifejezetten bizánciak (Mikhaél = Mihály, Baszileiosz = Vazul, Vászoly), fiának, Imre hercegnek pedig egyes források szerint bizánci császárlány volt a felesége. István király intézkedéseiben is átszűrődik a keleti egyház iránti vonalom: Jeruzsálemben monostort, Konstantinápolyban templomot emeltetett, Veszprémvölgyben gazdagon felszerelte a bazilisszák monostorát, Skopjéból Magyarországra hozatta Szent György ereklyéit stb.

Számos Árpád-házi és vegyes házi királyunknál, trónjelöltnél, örökösnel és családtagnál is kimutatható a bizánci kapcsolat politikai menedék, beházasodás stb. formájában (Eiréné császárnő és mások), de talán senkinél sem jobban, mint III. Béla királynál, akinek állandó jelzője Kézai krónikájában „Grecus”. Béla-Alexiosz a császári trón várományosa volt, majd később — mint magyar király — egy görög-magyar unió kiszemelt uralkodója. De a nagy lehetőségek egyikéből sem lett semmi, különben is Bizánc feltartóztatlanul rohant végzeté felé: 1204-ben megbukott a görög császárság, 1453-ban pedig Konstantinápoly esett el. A bizánciak végső reménye az utolsó pillanatig Hunyadi János volt, az ő felmentő serege azonban nem jelent meg az ostromlott város falainál, így az egykor rettegett birodalom fővárosa török hatalom alá került.

A *Kistükör* magyar vonatkozású fejezeteinek történetirői és költői szerencsésen megválogatott szemelvények segítségével illusztrálják mindezen események bizánci visszhang-

ját. A kép azonban csak akkor válhat teljessé, ha szembeállítjuk velük a görög szellem tükröződését a XI—XV. századi magyar irodalomban. Bár ez nem volt és nem is lehetett a *Kistükör* feladata, irodalomtörténeti szempontból érdemes kitágítani a vizsgáldások körét, hogy láthassuk: vajon egyértelműen latin indíttatású-e középkori irodalmunk? Igaz ugyan, hogy kevés görög nyelvű forrásművet ismerünk, de ez nem jelenti azt, hogy bizánci hatás ne jelentkezhetne latin művekben is. Csak a válaszadás kedvéért szembesítsünk néhány adatot az antológiával.

A világi irodalom terén *krónikáink* honfoglaláskori mondáiban számos motívum utal görög forrásvidékre: hun elemek, a Csabamonda, a Botond-történet (romlott változatban ránkmaradt) krónikaszövege, Lehel kürtjének legendás históriája és mindeneke-lőtt a csodaszarvas mondája, mely később krisztianizálódott is. Gesta-íróink közül P. mester élete és munkássága érdemli meg a legnagyobb figyelmet. Anyja görög származású volt, „ismerte a középgörög nyelvet” (Horváth János), kancelláriai éveiben követéseket vezetett külföldre, nyilván Bizáncba is. És itt kell utalni középkori verses lovagi epikánk elveszett alkotásaira, az Ómagyar Trója-regényre és Nagy Sándor történetére, melyek mindketten görög tárgyuak.

Az *államtudományi irodalom* korai, kitűnő alkotása, a sokáig Gellért püspöknek tulajdonított *De institutione morum ad Emericum ducem* (= Intelmek). Bárkit fogadjunk is el szerzőjének (Thancmar bencés szerzetes, később hildesheimi kanonok?), annyi kétségtelennek látszik, hogy *műfaji* szempontból: a bizánci katoptrikus irodalomba tartozik (amelyet Kónsztantinosz Porphyrogennétosz, majd Vladimir Monomakh kijevi nagyfejedelem is felhasznált), *tartalmitilag* ellenben: teljesen hazai talajon áll, és az István-kori egyházpolitika szellemében fenntartás nélkül elfogadja, sőt legalizálja a korabeli görög és latin rítusú kettős kereszténységet.

Középkori *jogalkotó gyakorlatunk* bizánci ihletésű dokumentuma az 1092-es szabolcsi zsinat több cikkelye, amely a keleti egyház régi szokásainak szellemében intézkedik néhány kérdésben (bőjti előírások, papi coelibatus). A bizánci és római mintára fellendülő *oklevéladás* is hozzájárult az irodalom gazdagodásához: az epikus kompozícióvá formálódó narrációk olykor előzményeivé váltak a kancelláriai krónikaírásnak, de önmagukban sem maradtak töredékek, mert műfaji szempontból előlegezték a világi novella reneszánsz kori kibontakozását

Egyelőre azonban szémottevőbb az egyházi *legendairóadalom* még ekkor, melyben a hagiográfiától a fantasztikus novelláig, mindennél ga dagabban jelentkezik a görög motívumkészlet. Jelen van az István- és

László-legendában, de legerősebben talán Imre herceg legendájában, hol a víziót látó görög érsek alakja mellett előbukkan a csodaszarvas keresztényre módosított változata.

Ez a monda ősi hagyományként származott át nomád elődeinktől a honfoglalókig, és élő maradt még a XI. sz. világában is. Kifejezetten bizánci eredetű. Első feljegyzője Eunapiosz, de még az V. században bekeverült — többek között — Priszkosz Rhétor munkájába is. Száz év múltán Prokopiosz és Jordanes dolgozta fel, s ettől kezdve a VI—XIV. századi bizánci irodalom (Leon Grammatikosz, Niképorosz Xantopulosz) Prokopiosz nyomán, az európai latin legendairódalom pedig (Widukind, Gotifredus Viterbiensis, Vincentius Bellocensis) inkább Jordanest követve tette népszerűvé.

Imre legendájának lengyel változatában a szarvasmotívum funkcionális szerepet tölt be egy bencés kolostor alapításakor és ez a mozzanat teremti meg az alapot a pogány ősmonda zavartalan keresztény kultusza számára. A csodaszarvas-mondával közeli rokon, de vele nem azonos a szintén bizánci eredetű Eusztakhiosz-legenda, mely nálunk a váci egyházalapítás (1074) regényes történetébe épült bele. Vannak továbbá olyan keleti mesenovellák is, melyek minden változtatás nélkül magyar fordításban kerültek be a magyar kódexirodalomba (pl. Barlaam és Ioszaphat).

A *teológiai irodalom* legérdekesebb alakja bizánci szempontból nem a sokáig görög műveltségűnek tartott Gellért püspök, hanem Cerbanus, aki a pásztói apátság egyik görög kódexéből latinra fordította Maximosz és Ióannész Damaszkénosz egy-egy munkáját. A fordítást annak a Dávid apátnak ajánlotta, kinek pannonhalmi könyvtárában Psalterium Graecum-ot is őriztek. Cerbanus műve került később Petrus Lombardus kezébe, ily módon a Kelet—Nyugat közötti közvetítő szerepét töltötte be.

A magyar-bizánci művelődési kapcsolatok elevenségét látjuk igazolva abban a *dogmatikai vitában* is, amely Jób esztergomi érsek és Démétriosz Tornikész bizánci teológus között folyt le a XII. században a Szentlélek eredetének kérdéséről. A görög teológia egyébként nemcsak közvetlen úton juthatott el Magyarországra, hanem Nyugat felől is, latin közvetítéssel. Különösen — az antológiában is kiemelten szereplő — Ióannész Damaszkénosz gyakorolt nagy hatást a római egyházra. Jellemző adalék a magyar viszonyokra, hogy Ióannész egy görög kódex megvolt a XVI. sz. jeles humanistájának, Oláh Miklósnak könyvtárában is.

A XI—XIII. századi latin *misekönyvekben*, tehát az Árpád-ház idején, mindig van görög vonatkozás. A zágrábi érseki könyvtár XI. századból való MR 126. jelzetű Sacra-

mentariuma görög vízszentelési imát tartalmaz, más egyházi szerkönyvek pedig Bizáncban tisztelt keleti szentek ünnepeit írják elő (Demeter, Miklós, Virágos Szent János stb.).

A bizáncias szellemű vallásos irodalom tűzhelyei az eleinte még sűrű hálózatot alkotó monostorok és iskolák lehettek. Fontos művelődéstörténeti adat, hogy a XI. sz. 20-as éveiben — egykorú feljegyzések szerint — három déli püspökség összesen 70—70 klerikoszt és paroikoszt tartott nyilván, később azonban, a XIII. sz. elején számuk csökkenni kezdett s monostoraik latin szertartásúak kezébe mentek át. Így jelentek meg egykori görög centrumokban elsőként a ciszterciak (Pászto, Veszprémvölgy) és a bencések (Oroszlános, Szávaszentdemeter), sok helyütt csupán a templom patrocíniuma, földrajzi településnév árulja el hajdani lakóinak hovatartozását (Perjámos, Pentele, Görögszállás stb.).

A *Kistűkőr* magyar fejezetének utolsó része a Hunyadiak korának eseményei köré csoportosul, elsősorban Laonikosz Khalkokondülész kortörténetének felhasználásával (ugrásszerűen megszorodik a költői művek száma is). *Hunyadi János, a végnapjait élő bizánci birodalom magyar hőse, egyúttal kortársa is az első magyarországi humanista nemzedéknek, így személye nemcsak egy történelmi szakaszt zár le a magyar—görög kapcsolatokban, de újat is nyit.* Az ekkor kibontakozó periódus megváltozott formában éltette tovább a bizánci kapcsolatokat: *hatalmi háttér nélkül és jelentéktelenné zsugorodó egyházi segédlet mellett.* (A XV. században Ungrovlachia egységes irányítás alá kerül, a munkácsi püspökségnek pedig nincs kulturális szerepe.) 1453 táján Itáliában kerestek menedéket a török elől menekülő görög tudósok: Manuél Khrüszolorasz, Theodórosz Gazész, Ióannész Argüropulosz, Geórgiosz Pléthon-Gemisztosz és mások. Ők adták meg a polgári ideológia végső formáját, a görög—latin humanizmust. Ez hatolt el aztán pannon földre, éltetve tovább a bizánci gyökerű és szellemű kultúra iránti érdeklődést.

Magyarországon Vitéz János volt az első, aki fogékonyan reagált mindeerre. Váradi püspöksége idején — Hunyadi János kormányzósága alatt — humanista tudósokat gyűjtött maga köré, és mecénási tevékenysége során küldte unokaöccsét, Janus Pannoniust itáliai egyetemekre. Janus mestere, Guarino da Verona épp az említett Manuél Khrüszolorasztól tanult görögül, de még Konstantinápolyban, egyik tankönyve, az *Erotemata* is Khrüszolorasz munkája volt. Volt kapcsolata Janus Pannoniusnak Theodórosz Gazésszal is epigrammákat is írt hozzá. A görög tudós 1446—1449-ben a ferrarai egyetemen tanított, Janus halála

évben, 1472-ben pedig értekezést írt a törökök eredetéről, érdekes magyar vonatkozásokkal elegyítve. Szerinte a nyugati törökök (= magyarok) a Kaukázusból költöztek át a kimmeriai Boszporoszon keresztül. A forrásul megnevezett Ióánnész Szkülitész azonban ilyenről nem tud, így nyilvánvaló, hogy Theodórosz Gazésznak más — magyar — forrást kellett használnia. S ha így van, akkor talán Janus Pannoniusra gondolhatnánk legnagyobb valószínűséggel.

Ugyancsak személyes jóviszony alakította ki Ióánnész Argüropulosz kapcsolatát a magyarokkal. A Konstantinápolyból menekült humanista 1457-től Firenzében tartott előadásokat Plátón és Arisztotelész filozófiájáról, s készítette elő interpretációival Ficino neoplatonizmusát, Pléthon-Gemisztosszal együtt. Janus, amint epigrammája is bizonyítja, nagy tisztelője volt neki.

A magyar–görög tudományos-irodalmi kapcsolatok újabb fázisa következett be a Vitéz-féle összeesküvés után, amikor is Mátyás király budai udvarában olasz, német, cseh, lengyel és más nemzetiségű vándorhumanisták adtak találkozót egymásnak. Az előkelő vendégek között volt Geórgiosz Argüropulosz és Bészarión bíboros is, kiknek hatására bizánci szerzők is bekerültek a Corvinába antik görög auktorok mellett (Prokopiosz, Theophanész, Zónarasz, Niképhorosz Kalliszosz stb.).

A *Kistükör* — érthető módon — nem követi nyomon a XVI. századi görög–magyar kapcsolatok művelődési kölcsönhatásait, ezért csak utalunk arra, hogy érdemes lenne egyszer középkori történelmünk fényénél közelebbről is megvizsgálni a reformáció térhódításának nyelvi-irodalmi hátterét is. Ezzel összefüggésben nagyon lényegre tapintónak látszik Hegedüs József (Bodrogkeresztúr) feltevése arról, hogy a hagyományos keleti hiten élő kelet-magyarországi országrészek, valamint azok a dunántúli területek, amelyek az egykori pannóniai Cyrill-Methód kereszténység, majd a bizánc görög monostorok vonalába (Pentele, Veszprémvölgy stb.) illetve az úgynevezett pogánylázadások térségébe (Somogy megye stb.) tartoznak, talán épp azért tudták hamarabb befogadni az anyanyelvi istentiszteletet rendszeresítő, és egy házi irodalmat kultiváló reformációt, mert a honfoglalástól kezdve a magyar nyelvet ugyancsak tisztelő, liturgikus célokra alkalmazó görög egyház bázisai voltak.

Olyan művészettörténeti bizonyítékok is beleillenek, sőt beletartoznak Hegedüs feltevésébe, mint például a vizsolyi templom falcapei. A reformáció idején protestánsá lett — korábban nyugati szertartású — temp-

lom egyik freskója a „palástos Máriát” ábrázolja minden konkrétabb dogmatikai alátámasztás nélkül, inkább csak a művész alkotó fantáziája alapján, holott a kompozíció pontosan értelmezhető a bizánci egyház úgynevezett „Védelmező Mária” ünnepével, melyet az ősi hagyományoknak megfelelően október 1-én ülnék meg ma is. Ez pedig azt jelenti, hogy Vizsoly a korai középkorban — miként ez az országrész azóta is — a bizánci görög egyház szervezetébe tartozhatott.

A *Kistükör* kommentálása tovább is folytatható lenne, de ennek a *recenzió*nak nem feladata sem a teljességre törekvés, sem a problémák megoldása. A színvonalasan összeállított antológiáról így is megállapítható, hogy gondolatébresztő olvasmány. A bizánci irodalom koncepciózus bemutatása mellett külön is hangsúlyozni kívánjuk a „magyar függelék” hasznos szerepét a középkor és a XX. századi magyar olvasó közötti captatio benevolentiae megteremtésében.

A magyarokra történő utalást azonban nemcsak az appendixnek kellett volna tekinteni. A már említett Priszkosz Rhétoron kívül gondolunk itt például az egyházi költészettel foglalkozó fejzetre. Dimitriosz Hadzisz bevezetője nagyon helyesen hangsúlyozza a bizánci irodalomban fellelhető népies vonatkozásokat, ugyanakkor megelégedik arról, hogy ennek az időben tőlünk távoli literatúrának *eleven hagyományai élnek ma is a magyar nép között*. Az antológia irodalomtörténetileg is értékes kánonjai, himnuszai és más kanonizált szövegei ugyanis a bizánci kor óta változatlanul szerves részét alkotják a magyarországi görögkatolikus liturgiának. E körülmény arra is indíthatta volna a szerkesztőt, hogy kizárólagosan új fordítások helyett ezekből a *patinás magyarságú, régebbi szövegekből is válogasson*, de ha már nem tette, legalább egy lábjegyzetben történő megemlézésre érdemesíthette volna mindezeket a tudnivalókat.

Azzal a meggyőződéssel fejezzük be recenziókat, hogy a magyar ösköltészet és középkori irodalom új oldalról való megközelítése érdekében — a társtudományok példáját követve — *komplex módszereket alkalmazó irodalomtörténetírásunk is bevonja majd vizsgálódásai körébe a bizantinológia korábbi, alapvető eredményeit*, jól fogja hasznosítani a Moravcsik-hagyatékban maradt, Ritoók Zsigmond által gondozott magyar vonatkozású görög hrestomathia kétnyelvű korpuszát, és gyümölcsözőnek ígérkező vitában mielőbb kialakítja konstruktív állásfoglalását.

V. Kovács Sándor